

УДК: 316.7 (470)

Лосєв І. В.

РОСІЯ ПІСЛЯ ВІДЛИГИ: СПОГАДИ ПРО МАЙБУТНЄ

У статті висвітлено культурно-історичні та ментальні аспекти фундаментальних соціально-політичних змін у житті сучасного російського суспільства, зокрема, занепад демократично-європейської парадигми в елітарній та масовій свідомості росіян і потужна регенерація євразійсько-авторитарної традиції.

Колишній громадянин СРСР, а нині американський професор Олександр Янов стверджував ще на початку перебудови Горбачова, що, за його підрахунками, в історії Росії було 12 «перебудов», горбачовська — 13. Усі попередні закінчувалися перемогою сил реакції. Говорячи про підсумки 13, навряд чи можна констатувати триумф демократизації та європеїзації Росії. Повільно, але помітно і невідворотно ця країна повертається до того стану, від якого начебто намагалася втекти на початку 90-х років минулого століття. З огляду на пророцтво Янова, мимоволі спадає на думку висновок про якусь особливу російську історичну карму. Це країна, яка відчайдушно намагається стати Європою і що-разу стає Азією.

Черговий крах російського демократичного проекту супроводжується фундаментальними змінами риторичних наголосів у масовій культурі, пресі, літературі. Згадки про демократизацію, права людини, європейські цінності, захист меншин сприймаються або як поганий тон, або як офіційна демагогія, що не має жодного стосунку до реального життя суспільства. Нова ідеологічна мода диктує свої вимоги: треба говорити про велич Росії, її могутність, про повернення втрачених територій, про гідне місце серед тих, хто ухвалює доленосні для всього світу рішення, про домінування над сусідами.

Така тенденція мала місце навіть у найкращі часи російського демократичного романтизму початку 90-х років, але сьогодні вона стала панівною, державною, офіційною. Великий імперський стиль, такий знайомий і звичний росіянам,

повертається й змушує вчорашніх демократів зважати на нього, не дозволяючи собі публічного дисонансу. Власне, саме на ґрунті цього стилю тільки й можливо об'єднати непримиренних опонентів: від російських лібералів до російських фашистів. Велика, спокуслива, до сексуальності приваблива для російського серця ідея імперії, старшунства на всьому просторі від Львова до Магадана не залишає байдужими навіть патентованих російських демократів та «західників» на кшталт відомого реформатора Анатолія Чубайса з його закликком будувати «ліберальну імперію», не зупиняючись на кордонах колишнього СРСР.

Демарш Чубайса є доволі знаковим. Він віддзеркалює нинішній стан російської духовності. В історичній перспективі комуністична ідея в Росії вмерла, незважаючи на спорадичні виплески червоного протесту знедолених. Капіталістична ж ніяк не прищеплюється, і Чубайсу це відомо краще, ніж будь-кому. Власне, пан Анатолій є для мільйонів росіян живим втіленням не-нависного капіталізму.

Інтегративного ідейного контрасту немає, відчувається гостра духовна криза російського суспільства. Але напрочуд ефективно спрацьовує імперська ідея, мобілізуючи щось підсвідоме, елементарне та незнищенне в російській людині, щось племінне, трайбалістичне на рівні антитези «ми і вони». «Державна велич», «відсіч знахабнілим іногородцям» спрацьовує як магічне слово, як пароль, збуджуючи архаїчні глибини національної психеї. Кілька років тому авторові цих рядків довелося бути присутнім на зустрічі

студентів та викладачів історичного факультету Національного університету ім. Тараса Шевченка з відомим російським політологом Олександром Ципком. Російський гість доводив, що в Росії немає українофобії. Коли ж йому навели відповідні цитати з виступів російських політиків Рогозіна, Бабуріна, Затуліна, Лужкова тощо, Ципко пояснив, що ці особи нічого проти України та українців не мають, а виголошують антиукраїнські гасла лише на виборах під час зустрічей з електоратом, бо російський електорат дуже таке полюбить. І досі не знаю, чи зрозумів російський професор, що він сказав... У Росії є попит, соціальне, психологічне та етнічне замовлення на імперський світогляд, бо його носієм є більшість населення Росії. За даними (багаторічними) ВЦИОМ Юрія Левади, 75% росіян виступають за приєднання (в тій чи іншій формі) України до Росії (хоча не можуть не розуміти, що це означає знищення української держави з усіма наслідками аншлюсу). Тому й ідея імперського реваншу є надзвичайно популярною в російському суспільстві. Саме ці комплекси пересічного росіянина, як задавлені, так й відносно свіжі (так би мовити, ваймарського стибу — втрата «великої країни», «утиски» росіян з боку іногородців у країнах СНД, поразка в «третій світовій війні» тощо) були блискуче використані політехнологами Володимира Путіна під час його президентської кампанії. Секрет його нинішнього високого рейтингу — непохитна віра мільйонів росіян, що Путін відродить «велику державу», поверне статус-кво зразка до серпня 1991 року. Імперська ідея — це єдине, що ще ефективно виконує функцію чинника національної мобілізації в Росії.

Ідея громадянського суспільства, демократії, правової держави росіян не мобілізує і не збуджує. Не мобілізує вона й більшість російських еліт. Адже йдеться про цінності, що не мають власного історичного і національного підґрунтя в цій державі, тому вони сприймаються як щось чуже, імпортоване, накинуте Заходом. Дедалі більше ці цінності сприймаються як підступна ідеологічна зброя ворожого Росії Заходу. Саме тому нинішній політичний режим, коли свідомо, а частіше інстинктивно звертається до прадавніх, архаїчних етнопсихологічних комплексів росіян. Про деякі цікаві риси цих комплексів писав у кримській пресі петербурзький історик Валерій Возгрин, член Меджлісу кримськотатарського народу і уродженець Криму: «... на цьому камені вільно обраних несвободи і деспотизму будувалась майбутня Росія. Потім зміцніли сільські громади, що відновлювали племінний диктат

більшості й зневагу до особистості, маніхейськи жорсткий поділ світу на «наших» і «ненаших», і відповідні подвійні мораль і норми громадського побуту (для своїх і чужих). Тобто аморалізм поступово став однією з найдивовижніших національно-психологічних рис, що їх уже точно «аршином общим не измерить». ... Саме звідси, стверджував я в останніх працях, із суто колективно-підсвідомих стереотипів виходить багато історичних і сучасних бід російського народу» [1]. Імперська ідея, ідея російської винятковості, особливого російського «права» визначати місце інших у цьому світі, комплекс національної безпомилковості якраз і належать до найдавніших колективно-підсвідомих стереотипів, що активно використовуються російськими політичними елітами антизахідного стибу, які не гребують спекуляцією на реальних і позірних національних травмах, фобіях і комплексах росіян.

Є ще один дуже суттєвий чинник розчарування росіян у європейських цінностях, насамперед, демократії. Мільйони людей Росії пов'язують із демократією (цілком справедливо!) втрату територій, які вони вважали своїми, необхідність відмови від свого особливого статусу панівного («керівного» за Сталіном) народу, втрату багатьох ілюзій та імперських амбіцій. Російська інтелігенція під час перебудови сподівалася на збереження «демократичної імперії» (нині, за Чубайсом, «ліберальної» у вигляді ЄС), у котрій разом із правами і свободами зберігалась би першість росіян, виняткове становище російської мови та культури, всебічний контроль над неросіянами та їх життям, себто все, що можна забезпечити тільки різними формами державно-політичного примусу і що стає абсолютно негарантованим в умовах демократії. Свобода без панування над іншими виявилася знеціненою для широкого російського загалу. Ідеал демократичного, цивілізованого європейського суспільства продемонстрував неконкурентоспроможність у російському суспільстві в порівнянні з ідеалом регенерації імперії, підкорення іногородців, «собіранія земель», протистояння «розбещеному Заходові». Усі ці настрої сконцентрувалися за старим російським архетипом, в одній особі, сильній людині, вожді, «залізній руці». Навряд чи нинішній президент Росії вже є саме таким, але якщо народ так хоче, жадає, вимагає... Як пояснював Сталін величезну кількість своїх портретів у СССР всіляким «прогресивним» фейхтвангером і барбюсам: «Як можна заборонити народові любити свого керівника?» Напевно, й Володимир Путін не заборонятиме...

Стверджуючи, що нині відбувається відкат Росії до старих комплексів, структур і інституцій, варто, водночас, констатувати наочний факт нового експерименту всесвітнього значення, що вірогідно теж приверне увагу людства. Росія стає першою і єдиною в світі державою спецслужб. Ще жоден тоталітарний режим в історії не спромігся на такий тип соціального устрою. В СРСР над всевладними спецслужбами стояв Сталін, який не був людиною ЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ.

У Німеччині над гестапо і абвером стояв Гітлер, який не був співробітником цих служб. А в особі Сталіна і Гітлера над «органами» стояла партія. СРСР Сталіна і Німеччина Гітлера були партійними державами. Нині Росія є державою КГБ (назви ФСБ, ПГУ, ГРУ нічого не змінюють у структурі, цілях і методах цього органу), як СРСР був державою ВКП(б)-КПСС. Сьогодні над «органами» Росії вперше в їхній історії немає нікого. Наслідки цього експерименту можуть бути не менш глобальними, ніж того, що розпочався в 1917.

Одним з перших «ноу-хау» цього експерименту стали ідеологія і практика так званої «керованої демократії», себто наявність інституційних структур парламентської демократії, що діють у режимі фактичного підпорядкування єдиному владному центрові. Себто йдеться про формальну демократію за фактичної диктатури потужного політичного клану «чекістів» та інших «силовиків» разом з групою наближених до верховної влади фінансових олігархів. Це супроводжується нищенням вільної преси, заміною інформаційної складової громадського життя жорстко контрольованою згори пропагандою, штучною фрагментацією опозиції з перетворенням її на реально неієднату, тотальною фальсифікацією виборів, унаслідок чого понад 90% чеченців «голосують» за «єдину і неподільну Росію», незважаючи на те, що майже в кожній чеченській родині є вбиті військовослужбовцями російських федеральних сил. Варто звернути увагу й на серію загадкових убивств російських опозиційних політиків. Усе це свідчить про те, що деякі специфічні методи роботи спецслужб (у тому числі й так звані спеціальні операції) поширюються на все суспільство. І немає підстав думати, що вони не вийдуть за межі російської держави, враховуючи надзвичайно агресивні військові доктрини сучасної Росії, де стверджується право цієї країни завдавати удари по територіях інших країн, якщо цього вимагатиме безпека Російської Федерації.

Ці політичні реформи вельми специфічного спрямування накладаються на архетипи російсь-

кої етнічної ментальності, що не зазнала суттєвих змін, починаючи з 1985 року, якщо не зважати на суто «ваймарські» комплекси ображеної національної пихи, удаваної «упослідженості» росіян у світі, країнах СНД та у тій-таки Росії від підступів «жидо-масонів», «осіб кавказької національності» та інших «неруских супостатів».

Жодної переоцінки цінностей, жодної спроби зробити висновки щодо подій 1991 року і якось переглянути свою національну роль у СРСР та Російської імперії в масовій свідомості росіян, у свідомості російської еліти не відбулося.

Ніякого питання про російську вину не поставило, на відміну від німецької вини, що дуже тяжко розв'язувалося німецькою свідомістю після Другої світової війни. Але вона його розв'язала, внаслідок чого німецька земля більше не є джерелом агресії. У Росії навіть сама лише постановка проблеми російської вини сприймається як русофобія і національна зрада. Значною мірою ситуація складалася історично. Коли після 1917 року, засуджуючи тюрму народів, Російську імперію, довелося сказати про численні злочини проти її народів, то виявилось, що російський народ жодного відношення до цих гріхів не має — у всьому винний царат (щоправда, більшовики не подумалися сказати, що саме російський народ більше за всіх потерпів від самодержавства). Коли після 1991 року довелося сказати про нищення неросійських народів, депортації, утиски, русифікацію, то з'ясувалося, що російський народ знову не може взяти на себе моральну відповідальність за це — у всьому винні комуністи, від яких більше за всіх, звичайно ж, постраждали росіяни.

Така гротескність ситуації здивувала й деяких російських інтелектуалів: «Тезу про “державотворчі функції” російського народу сьогодні прийнято практично всіма політичними течіями і, зокрема, утверджується всім пафосом маніфесту, що розглядається (“Манифест депутатів-государственников” — спроба окремих російських політиків та громадських діячів об'єднати демократію з ідеологією російського шовінізму. — *І. Л.*), який, однак, приписує всі біди Росії згубному впливові абстрактних руйнівників, названих більшовиками. Але, скажіть заради Бога, хіба не повинен “державотворчий народ” хоча б якось відповідати перед самим собою за ту державу, котру він “утворює”?» [2].

У російській свідомості існує своєрідний страх перед каяттям, котрий вважає себе християнським. Натомість дуже розвинений рефлекс звинувачення інших, які дуже рідко сприймаються як рівні з росіянами у своїх почуттях,

переживаннях і стражданнях. Над усе це проявлялося в останніх (після повернення зі США) виступах Олександра Солженіцина, де глибоке співчуття і співпереживання з росіянами поєднуються з абсолютно глухою байдужістю до внутрішнього духовного світу неросіян, до їхнього болю, що сприймається письменником як щось за визначенням несуттєве і не гідне уваги. Російська громадськість полюбляє обговорювати ворожі почуття інших народів щодо росіян, проте всіляко ухиляється від обговорення й аналізу власної ворожості до інших: євреїв, татар, кавказців, українців, литовців тощо, часто-густо свідомо підмінюючи серйозний рівень розгляду примітивними клоунадами і запевняннями про свою «любов» до сусіда-іногородця, що аж ніяк не знімає з порядку денного необхідності глибокого і чесного аналізу взаємин народів. Ідея Ф. М. Достоєвського про «всесвітню чуйність росіян» на цьому тлі справляє враження звичайної пропагандистської ідеології, покликаної приховати принциповий російський етноцентризм, що й пов'язаний з нездатністю до каяття, особливо перед «чужими». Саме це мав на увазі російський філософ Георгій Федотов: «Чому Росія — християнська Росія — забула про покаєння? Я кажу про покаєння національне, звичайно. Чи було коли-небудь християнське покаєння, християнський народ, котрий перед лицем історичних катастроф не вбачав у них караючої руки, не зводив би порахунки із власним сумлінням?.. А в православній Росії не знайшлося пророчого звинувачувального голосу, котрий показав би нам нашу вину в нашій загибелі. Ця нечутливість національної совісті сама собою є найсильнішим симптомом хвороби» [3].

На цю ж саму тему висловлюється й наш сучасник, який ототожнює себе з російською культурою і долею: «Нездатність усвідомити власну поразку і зробити з неї необхідні висновки дається взнаки у незжитій заздрісній ненависті до сусідів, котра, якщо й міняється на щось, то хіба тільки на глухе роздратування і лють до самих себе, але ніяк не на (природне, здавалося б, у цій ситуації) почуття національного каяття. Складається враження, що, не усвідомивши посправжньому власну вину, національну причетність до огидних історичних діянь, ми вже стурбовані найбільше тим, як би свого гіпотетичного “комплексу вини” позбутися... Не може бути визнане терпимим моральне становище країни, сусіди якої найбільш за все стурбовані тим, як би опинитися від неї подалі: абсолютно очевидно, що справа тут не у віроломстві сусідів, а в чомусь внутрішньому, своєму» [4].

Отже, російська масова (та й елітарна) свідомість не пережила процесів національного очищення, внутрішньої лібералізації, та, напевно, й не здатна була це пережити за менш ніж десятилітній і дуже суперечливий допутінський період. Схема російської історії залишається незмінною: тривалі періоди диктатури з короткими проміжками відлиг між ними. За ці короткі проміжки не встигають сформуватися основи громадянського суспільства, та, власне, й суспільства як такого. Адже протягом століть Росія була державою без суспільства, без незалежної преси, без вільної громадської думки.

Сьогодні, після ельцинської доби демократичних експериментів, відбувається тотальна реставрація політичного минулого на основі синтезу біло-імперської та червоно-імперської ідеї, вимальовується історичне примирення «білих» і «червоних» на російсько-шовіністичних засадах. Показово, що компартія Російської Федерації майже повністю відмовилась від інтернаціональної риторики, спорадично повертаючись до неї лише за спілкування з компартіями та населенням країн СНД, використовуючи ці гасла тільки для зовнішньополітичних потреб. У російських ЗМІ навіть були неспівмірні спроби зондажу громадських настроїв щодо реабілітації відомого генерала Власова як борця за «некомуністичну велику Росію». Отже, саме імперська ідея стає основою національної єдності. А ця ідея передбачає реставрацію москвоцентричної надпотуги і повернення в тій чи іншій формі тотального контролю над територіями сусідів. Уже зараз спостерігається імперська мобілізація масової російської культури з її величезним потенціалом ксенофобії та манії державної величності, що найкраще було сформульовано Володимиром Путіним: «Росія буде великою, або її взагалі не буде». Ці процеси, що відбуваються в нинішній Російській Федерації, не віщують нічого доброго всім її сусідам. Але в першу чергу — Україні, бо масова і елітарна свідомість Росії не визнає легітимності існування не лише української держави, але навіть українців як етносу. Численні опитування провідних російських соціологічних центрів яскраво про це свідчать.

Незалежна українська держава є своєрідним «скандалом» для російської громадської думки, як елітарної, так і масової. Сучасне російське суспільство переживає ренесанс історичних уявлень часів валуєвщини та Емського указу — «не било, нет і бить не может».

Якщо «онтологічність» вірменів, естонців та молдован російською свідомістю ще визнається, то «онтологічність» українців негайно заперечується.

чується як щось штучне, віртуальне, вигадане. Для переважної більшості росіян існування України як держави є нонсенсом, порушенням нормального світового порядку. Том у немає ніяких підстав очікувати, що дії нинішньої влади в Москві щодо України не будуть підтримані тим, що в Росії називається «громадська думка». Ба, більше, нині йдеться про високий рівень змобілізованості російського соціуму на заперечення (аж до фізичного) Української держави з усіма її реальними та можливими ідейними, культурними, ментальними проявами.

Росія повертається до свого минулого, демонструючи принципову нездатність до європейських форм демократичного життя, продукуючи натомість звичні для неї євразійські політичні конструкції, таких собі «кентаврів» на зразок «керованої демократії», що тотожна «автори-

тарній демократії», або запропонованій колись ще Мао Цзедунем «демократичній диктатурі народу». Поволі насуваються звичайні там після кожної відлиги «приморозки». Остання на планеті імперія розуміє, що за демократію доведеться розплачуватися територіями (приклад СРСР перед очима), а «демократична імперія» (за Чубайсом — «ліберальна») є нонсенсом і тому робить свій вибір. Не на користь демократизації. В цьому є внутрішня логіка: адже історія практично не знає таких фактів, коли б величезні іншоетнічні території з виразними тенденціями до сепарації були б утримані метрополією за демократичних форм правління.

Росію було поставлено перед вибором: демократія чи збереження (а можливо й збільшення) імперії. Відповідь російської нації та її політичних, бізнесових і культурних еліт уже відома.

1. Возгрин В. Беру свои слова обратно // Голос Крыма.— № 23.— 13 июня 1997.

2. Туманов Б. В мировое сообщество со своим пулеметом // Новое время.— 1997.— № 42.— С. 11.

3. Федотов Г. О национальном покаянии // Судьба и гре-

хи России: избранные статьи по философии русской истории и культуры: В 4 т.— СПб., 1991.— Т. 2.— С. 47—48.

4. Малахов В. Идентичность, диалог, собственность: о философии нашего общения // Дружба народов.— 1998.— № 11.— С. 162—163.

I. Losev

RUSSIA IS AFTER A THAW: MEMOIRS ABOUT THE FUTURE

In the article are viewed cultural and historical and mental aspects of fundamental socio-political changes in life of modern Russian society, in particular decline of the democratically European paradigm in elite and mass consciousness of Russians and powerful regeneration of Eurasian authoritarian tradition.